

FREUD, A MŰVELT POLGÁR*

Radnóti Sándor

Freud életrajzírói – Ernest Jones, Peter Gay, Max Schur és mások – egybehangozva nyilatkoznak kultúrturisztikai vállalkozásainak jelentőségéről. Freud öt északolasz utazás után, 1901-ben jutott el először Rómába, amelyhez mind az idáig félelem (hogy ugyanis soha nem láthatja meg) és heves ambivalens érzések fűzték, amelyekről az *Álomfejtésben* adott számot. Freud, mint sok közép-európai zsidó kultúrember, szenvedvén a komisz-kedélyes vallásos színezetű antiszemitizmustól, élesen megkülönböztette az antik világ központját a kereszténység fővárosától. A megkülönböztetés lehetetlenségét azonban mégis a megfordított szimbolika mutatja: „hőse” egyrészt az antik Róma ellen örök gyűlöletet fogadó sémita Hannibál, másrészt az antikvitásimádó és ezért a katolikus Rómához alkalmazkodó (pápai alkalmazás reményében konvertáló és később valóban pápai szolgálatba álló) Johann Joachim Winckelmann.

Freud úgynevezett Róma-komplexusát sokan elemezték, legérdekesebben – legalábbis számomra – Carl Schorske és Peter Heller.¹ A bo-

* A „Pszichoanalízis, művészet, Közép-Európa” című, a Közép-európai Kulturális Intézet rendezésében tartott konferencián elhangzott előadás szövege (Budapest, 2003. november 8). A „Gradiva” című nagyobb tanulmány (in: *Holmi*, 2001/11., 12.) egy fejezetének rövidített változata.

¹ Carl E. Schorske: „Politika és apagyilkosság Freud *Álomfejtésében*”. In: Schorske: *Bécsi századvég*. Budapest: Helikon, 1998. 164.kk. o. (Eredeti megjelenés: „Politics and Patricide in Freud’s Interpretation of Dreams”. In: *American Historical Review*, 78: 2, 1973. 335.). Peter Heller: „Zum Thema Psychoanalyse und Germanistik. Gedanken zu Freuds Interpretation von Jensens »Gradiva«”. In: Heller: *Probleme der Zivilisation. Versuche über Goethe, Thomas Mann, Nietzsche und Freud*. Bonn: Bouvier, 1978., 252.

nyolult problémakör a maga rendkívül érdekes társadalomtörténeti és pszichológiai adalékaival most csak egy vonatkozásban foglalkoztat. A számos dinamikus ellentét közül arról akarok beszélni, amelyet Winckelmann csak egyszer említett neve jelent. Hiszen Winckelmann diadalmaskodott: Freud eljutott Rómába, de nem azért, hogy legyőzze, hanem hogy klasszikus műveltségét a szem tapasztalatával gazdagítsa. Jones tudósít róla, hogy a tizenkét nap alatt háromszor kereste föl a vatikáni múzeumot. Egy évvel később újra Rómában van, majd folytatja útját Nápolyba, megmássza a Vezúvot, és eljut Pompejibe is. 1904-ben utazik először Görögországba, s ettől kezdve római útjai – testvére vagy Ferenczi Sándor társaságában – rendszeresekké válnak.²

Winckelmann alakja mintegy szimbóluma lett a német *Bildungsbürger*-hagyománynak. De nemcsak a citromok hona utáni oly ismert s a hosszú XIX. században, egészen a világháborúig oly eleven germán kultúrnostalgia köti Freudot Winckelmannhoz, hanem Pompeji is. Feltárásának kezdete (1748) után alig néhány évvel 1756-ban Winckelmann már meglátogatja, és a másik elpusztult város, a már valamivel korábban kutatott Herculaneum régiségeiről ő írja az első tanulmányt. Pompeji rendszeres ásatásának kezdetei pedig már Freud életidejére esnek: négyéves, amikor 1860-ban megindul ez a munka.

Pompeji kiásásának kultúrtörténeti, mentalitástörténeti jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. A 79-ben elpusztult Vezúv környéki városok ugyan egységet alkotnak ebben a történetben, de Herculaneum XVIII. századi nagyobb hatását bizonyára azért is homályosította el később az egyébként előkelőbb, fényűzőbb Pompeji, mert a képzeletet magával ragadta, hogy tragédiája is iszonyúbb volt; az előbbi város lakóinak nagy része megmenekült, az utóbbi elpusztult. Mindenesetre az emberiség ekkor találkozott először egy a sajátjától tökéletesen elkülöníthető – mivel nem romként megmaradt, hanem a föld alá került – régmúltbeli életforma összefüggő tárgyi világával. Először találkozott, ami azt jelenti, hogy először látta meg, először tette fel olyan historizáló módon az erre vonatkozó kérdést, hogy megláthatta, illetve megtervezhette megpillantását. Ez a pillanat valójában egy évszázad, amelyben a kincskeresés és ötletszerű földtúrás eltervezett arche-

² Vö. Ernest Jones: *Sigmund Freud élete és munkássága*. Budapest: Európa, 1973. 326. Vö. továbbá Peter Gay: *Freud, a Life for Our Time*. London; Melbourne: J. M. Dent & Sons Ltd. 1988., 135.

ológiai feltárássá, a régiségek szakértője pedig régésszé, *antiquariusból* archeológussá válik.

„Pompeji” közvetlen hatással volt a neoklasszicizmusra, méghozzá mindenekelőtt a kisművészetekben: dekoratív művészetekben, ornamentikában, bútortanban és egyéb használati tárgyak megformálásában, porcelánban, belsőépítészetben, viseletben stb. Ez is arra vall, hogy Herculaneum és Pompeji a kulturális emlékezetet egy történelmi életforma tapasztalatával gazdagította. Egyes leletei Winckelmann kezdeti reményeivel ellentétben nem keltettek olyan közvetlen és frenetikus művészi és kulturális hatást, mint a *Laokoón* felfedezése a XVI. század elején, a *Diszkoszvető* megtalálása a XVIII. század végén, az Elgin-márványok bemutatása Londonban és az aiginai márványoké Münchenben a XIX. század elején, vagy a riacei bronzok fölmerülése a tengerből a XX. század második felében. „Pompeji” művészete *együttes* maradt, jelentősége nem fosztja meg kontextusától. Ennyiben azt is mondhatnánk, hogy míg a régiség egyes művei kontextusukból kényszerűen vagy szándékosan kiemelve előbb-utóbb múzeumba kerülnek, a herculaneumi és pompeji leletegyüttes az első, amely eleve múzeumi tárgyként került elő a földből.

Pompeji természetesen nem marad bezárva a neoklasszicizmus recepciójába. A közvetlen hatás után „Pompeji” hatástörténete megoszlik két irányba, noha ezek a hatások is sokszorososan összefonódnak.

Rövidre fogva: ez a kettős hatásmechanizmus az idegen és az ismerős, a nem azonos és az azonos. Már közvetlen stílári alkalmazásában is volt valami ritkaság- és furcsaságkedvelő vonás, miképpen a XVIII. század ál- és féltörténelmi díszítő stílusaiban. A régészeti teljesítmény megnyitotta az utat a teljes historizáláshoz; ahhoz, hogy a történelmi stílusok ne csupán dekoratív kiegészítőkként, hanem egyenrangú és önálló művészeti lehetőségekként jelenjenek meg a XIX. században. A historista katalógus tételeit állandóan frissíteni kellett, rendkívüli érdeklődés irányult Egyiptomra, a bibliai ásatásokra, Trójára, Mükénére, Krétára stb. „Pompeji” mintája lett a XIX. és XX. század hatalmas, idegen kultúrákat feltáró régészeti vállalkozásainak.

Másfelől azonban Herculaneum és Pompeji feltárása a *klasszikus* archeológia alapító története; olyan kultúra anyagi hagyatékát hozták a felszínre, amelyet akkor már évszázadok óta az európai kultúra bölcsőjének tekintettek – mértéknek és mintának. Európa nációi, az angolok, a franciák, a németek, az olaszok – magyarok is – saját maguk elődeit ismerték fel ebben a kultúrában, és azonosították magukat vele. S hiá-

ba kezdődött el már a XVIII. században az ízlés és a művészi érték tekintetében a görög klasszika és a római klasszicizmus fokozatos különválasztása, s hiába járt éppen a német kultúra elöl (a franciával szemben) a görög művészet fölényének hangoztatásában a rómaival szemben, hiába merült fel már a XVIII. század végén a gyanú, hogy a legtöbb ünnepezt görög szobor valójában római másolat, ez a tudás igen lassan jutott el a lesüllyedt kultúrjavak közé. Pompeji Itália klasszikus talaján állt, amelyben szinte a Bildungsbürger kötelessége volt felismerni saját magát.

Freud könyvtárában is több Pompejiről szóló mű volt, köztük Johannes Overbecknek, a német archeológusnak 1856-os Pompeji-monográfiája.

Föl kell tételeznünk, hogy Freud számára a *Gradiva* – Wilhelm Jensen (1837–1911), a maga korában jól ismert északnémet író száznegyven könyvének egyike, a *Gradiva* című novella, amelyről Freud első nagyobb irodalmi analizisét írta³ – egyik fő vonzerejét klasszikus – pompeji-i – témája jelentette. A „klassischer Boden”-nek (klasszikus talajnak – Goethe) rendkívüli jelentősége volt a számára, lelkes múzeum- és műemlék-látogató volt, az egyiptomi, görög, római és később a kínai régiségek gyűjtője. Szenvedélyesen érdeklődött a régészet iránt, jól ismerte és „irigyelte” Schliemann teljesítményét, Trója feltárását, követte a nagy kortársi munkálatokat, Robert Koldewey babiloni feltárását, Arthur Evans knosszoszi ásatását, később Howard Carter kutatását a Királyok völgyében. Ha zsúfolt múzeumlakásában és múzeumi albumokkal, archeológiai munkákkal teli könyvtárában képzeletben körültekintünk (ezerszer idézik Arnold Zweighez írott 1931-es levelének azt a passzusát, hogy több régészeti művet olvasott életében, mint pszichológiáit), akkor leginkább a historista eklektikát észleljük. Munka közben íróasztalán két tucatnál is több műtárgy nézett farkasszemet vele. Megfértek itt egymással a kínai tudós jade figurája a XIX. századból, bronz egyiptomi Ozirisz-fej az i. e. 11–8. századból, egy görög Athéna római bronzmásolata az i. e. 1. vagy 2. századból, a gyermek Hóruszt szoptató Ízisz az i. e. 7–6. századból, egy kis Ámon-Ré, valamint Ptah isten az i. e. 8–4. századból, egy etruszk harcos az i. e. 5. századból és más, kínai, római, egyiptomi kisplasztikák. Freud egész, jelentős gyűjte-

³ „A téboly és az álmok W. Jensen *Gradivájában*”. In: Sigmund Freud: *Művészeti írások*. Budapest: Filum, 2001., 11–102.

ményének egyetlen klasszikus darabja egy sírt díszítő magasdomborműről származó görög női fej volt az i. e. 5. századból, amelyről szakszerű leírója, annak a szigorú ízlésnek a nevében, amely szemmel láthatólag nem volt Freud sajátja, ezt is írja: „Többen úgy gondolhatnák, hogy ez a fej Freud gyűjteményének esztétikailag egyedülállóan megnyerő és értékes darabja.”⁴

A személyes ízlésnek, amely e gyűjteményben megmutatkozik, teoretikus jelentősége is van. Az idegen történelmekkel és kultúrákkal való találkozásnak a sajátot relativizáló funkcióját már az aufkléristák is hangoztatták, amikor fáradhatatlanul szaporították a különböző szokások és erkölcsök távoli tájakról és időből vett példáit. Ugyanakkor az idegen kuriozitása, különössége és „unheimlich” volta a fantasztikussal érintkezik.

Freud, aki ízlésében és nem elméletében volt historista, eklektikus antik műgyűjteményének kuriozitását és fantasztikumát hasonlóképpen racionalizálhatta, mint a XIX. századi fantasztikus szépprózai műveket. Feltételezte, hogy minden történelmi korszakban ugyanaz az ösztönstruktúra jellemzi az embert, s a lelki élet kultúrkorszakait csak az elfojtás fejlődése jellemzi, de a primitívebb, „prehistorikus” korszakok megismétlődnek az egyedfejlődésben. Nemcsak a saját kultúránk történelmi genezisével, hanem diszkontinuus vagy sokáig külön utakon járó kultúrákkal is – mint amilyen az egyiptomi, illetve a kínai – azonosíthatjuk magunkat. A lélek és az alak mindenütt fölismerhető. Ezért tudnak a költők mindent előbb, mint a pszichoanalitikusok, s ezért írhatja le Freud mindannyiunk magatartásának egyik legfőbb elfojtott vágyát egy 2300 évvel ezelőtt élt tragikus költő történetének segítségével. Oidipusz „sorsa csak azért ragad meg minket is, mert a mi sorsunk is lehetett volna, mert születésünk előtt a jóslat ugyanazt az átkot mondta ki ránk is”.⁵

Kihallatszik ebből az idézetből Freud tragikus antropológiája. Ő kétszeresen azonosította magát Oidipusszal: egyszer azért, ami minden ember átka, egyszer pedig csak azért, ami az ő kiválasztottsága, hogy a nagy talányt megoldotta, tudományos eszközökkel felismerte az átkot.

⁴ –LB [Lucilla Burn]: „Head of a Woman from a Relief.” In: Lynn Gamwell and Richard Wells (Eds.): *Sigmund Freud and Art. His Personal Collection of Antiquities*. New York: State University; London: Freud Museum, 1989. 99.

⁵ Sigmud Freud: *Álomfejtés*. Budapest: Helikon, 2000. 189.

Nem csoda hát, ha gyűjteményében több Oidipusz- és Szfinx-ábrázolás található.

Noha Freud műveltsége – humanisztikus érdeklődése, irodalmi, történelmi olvasottsága, képzőművészeti, kultúrtörténeti tájékozottsága, kultúrurizmusa (de nem zeneszeretete!) – a századvégi, századfordulós Bildungsbürger tipikus humanista műveltsége, méghozzá igen magas színvonalon, s műgyűjtése és régészeti érdeklődése is közös gyökerrű, mégsem mondható, hogy a kettőt hasonló módon foglalta volna bele életébe és művébe. Ezt nem is tehetné volna a miatt az elvi különbség miatt, amely a műkereskedelmi forgalomban piacra került műtárgyak és a régészeti feltárás – *in statu nascendi* – tárgyai között van. Még ha az előbbi is a földből került elő egykor, akkor újrakezdődött a története. Freud például igyekezett e történetet – a műtörténet szavával provenienciát – tisztázni, hogy elkerülhesse, ami a szakértők szerint nem mindig sikerült, a hamisítványokat. De a történetet szélesebb értelemben is fel lehet fogni, mint dekontextualizálódásuk és újrakontextualizálódásuk folyamatát. Maga a gyűjtő is újrakontextualizál. Kontextuális jelentése van – noha bizonyára kikerül a művészettörténet hatásköre alól – annak is, hogy Freud íróasztalán melyik tárgy melyiknek lesz a szomszédja, s miért áll a kis Athéna-szobor a középpontban.

A tárgyaknak a föld alá kerülve pusztá természeti létük van, a föld fölött történetük, amelyet a jelentéstulajdonítás történelmi változásai alakítanak. Ezért különbözik a föld fölött maradt rom is a kiásott épülettől. Elhagyatott helyeken a rom visszaváltozik természetté. Földréteg kerül rá, benövi a vegetáció, vagy megkülönböztethetlenné válik a sziklaszirttól, s még ha megmarad is valami belőle, nincs, aki lássa. Róma romjai egy eleven várossal való kölcsönviszonyban kerültek el ezt a sorsot. Nem maradtak közömbösek az eltelt történelmi idő iránt, a város többszörösen körbenőtte romjait, és állandóan újraértelmezte a hely szellemét.

A föld alá került épületek és tárgyak óráját leállítják, és megtalálásukkor újraindítják. Amit eltemetnek, a fölé emlékjelet állítanak, ami betemetődik, az – legalábbis ideiglenesen – kiesik a kulturális emlékezetből. Ez adja a régészeti fölfedezés mélyebb értelemben vett szenzációját: egy történelmi világ hirtelen előbukkanása a semmiből. Legalábbis ez volt a XIX. század romantikus képzelete az archeológiáról, amely még ma is hat ránk.

Ez a képzet tüzetesen foglalkoztatta Freud fantáziáját. Már a Dóran tanulmányban létrehozta az analógiát pszichoanalízis és archeológia

között. A metafora rendkívüli mértékben elterjedt, például Foucault is úgy foglalja össze Freud tanait, hogy „a neurózis a libidó spontán archeológiája”.⁶

Az archeológia mint a pszichoanalízis metaforája tulajdonképpen két hasonlatot kapcsol össze. Az egyik a felszínt ellentétbe állítja a mélybe rejtettel, és ennek mindkét diszciplínában sarkalatos jelentősége van. A másik összekapcsolja a neurózissal az archeológia által kutatott archaikus (primitív, prehistorikus) korok ismert párhuzamát a gyermekkorral. Freud forradalmi újítása a betegség hozzáadása az addigi analógiához, hiszen a történelmi fejlődés és az egyedfejlődés párhuzama, régi korszakok összehasonlítása a gyermek- vagy ifjúkorral gyakori hasonlat, sűrűn használják például a német klasszikában és romantikában, a „természeti” népek gyermeki voltának pedig jelentős szerepe volt a kolonializmus ideológiájában.

A metafora érvényességét korlátozza, hogy a felszíni és a mély jelentése alapvetően különböző a régészetben és a lélekelemzésben. A föld alatt rejtőző tárgyi világ kiesik az emlékezetből, és működése szünetel, a tudattalan tartalom kiesik a tudatos emlékezésből, és tovább működik, betegséget idéz elő. Freud 1909-es, a „Patkányemberről” szóló esettanulmányában a tudatos és a tudattalan közötti ellentétet – az egyik kopásnak kitett, a másik változatlan, az egyik az erkölcsös személyiség alapja, a másik gonosz – a szobájában látható régiségekkel magyarázza betegének. „Ezek itt voltaképp csak sírleletek, amiket a betemetés konzervált. Pompeji csak mostanában pusztul el, amióta feltárták.”

Egy jóval későbbi írásában Freud így nyilatkozik a két folyamatról: amivel az analitikus foglalkozik, az nem pusztult el, hanem él. S e megszorítás után egy másik: a pszichében minden lényeges megőrződik; még az olyan dolgok is, amelyeket teljesen elfelejtettek, valamiképpen és valahol jelen vannak, csak betemetődtek, és elérhetetlenek a személy számára. Az archeológiában – mondja Freud – ez ritka szerencsés esetben fordul elő, például Pompeji vagy Tutanhamon sírja esetében.

Donald Kuspit az archeológiai metaforáról írott tanulmányában azt írja, hogy azokat a fizikai struktúrákat, amelyeket a régész feltár, „soha nem lehet teljesen rekonstruálni, míg a pszichoanalitikusnak egy bizonyos értelemben semmit sem kell konstruálni vagy rekonstruálni: csak

⁶ Michel Foucault: *Elmebetegség és pszichológia*. Budapest: Corvina, 2000. 28.

felfedeznie kell”.⁷ Kettős hibát látok ebben a tézisben. Egyrészt nem állja meg a helyét – noha Freud időnként hajlott erre az álláspontra –, hogy az analitikus „csak” felfedező, és nem hoz létre hermeneutikus konstrukciókat és rekonstrukciókat, másrészt viszont Freud számára éppen ez az alapja a két tudomány közötti hasonlóságnak. Számára Pompeji, Trója vagy később a Tutanhamon-sír felfedezése a régészet paradigmája, s gyanítható, hogy a metafora megalkotásának legfőbb oka a felfedező (ha tetszik, „konkvisztádor”) XIX. századi típusának szellemi és kulturális beállítottságával való rokonság érzete. A század e hősei (a földabrosz fehér feltjait eltüntető utazók, a terepmunkát végző természetmegfigyelők) között kitüntetett szerepe van az ásató régésznek, akinek e korai, romantikus típusát Heinrich Schliemann testesítette meg.

⁷ Donald Kuspit: „A Mighty Metaphor: the Analogy of Archaeology and Psychoanalysis”. In Gamwell and Wells (Eds.) *Sigmund Freud and Art...*, i. h. 139. Vö. Eszter Kárpáti: „Freud and Archeology: The Freudian Metaphor.” In: *East Central Europe* 24–25. 1997–1998. 143., további irodalmi hivatkozásokkal.